

ISKUSTVA PRIMJENE TEHNIKA ART-TERAPIJE U RADU SA KLIJENTIMA U OBRAZOVNIM I ZDRAVSTVENIM INSTITUCIJAMA

Tanja Čolić^{1,2}, Tatjana Stojanović³

¹JU Centar „Zaštiti me“, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

²JU Visoka medicinska škola Prijedor, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

³Klinika za psihijatriju, Vojnomedicinska akademija, Beograd, Srbija

Sažetak: Art-terapija je oblikovana pod uticajem psihoterapije i umjetnosti. U zapadnim zemljama ima kontinuirani progres od trenutka pojave sredinom dvadesetog vijeka, te je u nezaustavljivoj ekspanziji pod uticajem različitih pravaca, dominantno u psihologiji i umjetnosti. Specifična je zbog toga što daje fokus upravo individui naspram umjetničkom djelu i prisutnom terapeutu. Sastavni je dio psihoterapeutske prakse, pri čemu koristi likovnost kao sredstvo izražavanja i komunikacije. Oslobađa kreativnost, podstiče emocije, a može da se primjenjuje individualno ili grupno. Iako je nastala u mentalnim bolnicama, vremenom je njena primjena prihvaćena u institucijama sa populacijom različitog uzrasta: od vrtića do staračkog doma. Art-terapija ima širok spektar primjene sa klijentima koji mogu imati različite zdravstvene tegobe (psihičke poremećaje, invaliditet, hronične bolesti) kao i marginalizovanim grupama, migrantima, osobama koje su preživjele različite elementarne nepogode, bile izložena ratu ili nekim drugim traumatskim iskustvima. Profesija art-terapeuta nije prisutna u nomenklaturi zanimanja kod nas. Prisutna je tendencija usavršavanja na polju art-terapije gdje je izuzetno značajno imati profesionalno iskustvo i terapeutske kompetencije. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj primjene tehnika art-terapije u obrazovnim i zdravstvenim institucijama. Tokom nekoliko godina, prikupljani su likovni izrazi klijenata koji su uključeni u vaspitno obrazovni proces, a imaju intelektualnu ometenost, autizam, probleme sa govorom, motorikom i Down sindrom. Ti radovi su ukazali na njihove sposobnosti i emocije. Predstavimo likovni projekat Art brut studio koji se realizuje pri Dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju VMA Beograd u saradnji sa udruženjem Art Brut Serbia. U konačnici, pozitivni efekti art-terapijskih tehnika koje predstavljamo u ovom radu upućuju na potrebu za temeljnim istraživanjima u svrhu razvoja ove discipline u zdravstvenim i obrazovnim institucijama.

Cljučne riječi: art-terapija, kreativnost, klijenti, primjena, terapeut

Uvod

Ove, 2022. godine se obilježavaju dva značajna jubileja koja se odnose na razvoj art-terapije. Navršava se stotinu godina od kada je njemački psihijatar i istoričar umjetnosti Hans Prinzhorn, 1922. godine objavio knjigu *Umjetnost mentalno bolesnih* (*Bildneri der Geisteskranken*). Knjiga je bila inspirativna za utemeljenje umjetnosti i kreativnosti u službi liječenja pacijenata, prevashodno u psihijatrijskim ustanovama (Prinzhorn, 1972). Drugi jubilej se odnosi na 1942. godinu kada je skovan termin art-terapija za što je zaslužan Adrian Hil. Kod nas, još uvijek je prisutna široka

interpretacija ovog pojma (Škrbina 2013). Tendencija je da se art-terapija dovodi u vezu prvenstveno sa pojmovima kreativnost i umjetnost, dok se pozitivni efekti, ljekovita terapijska svojstva, sposobnost neverbalnog izražavanja, poboljšanje kvaliteta života i dobrobit za klijente koji je primjenjuju poprilično minorizuje. Neophodno je afirmisati teorijske pravce i praksu art-terapije kao dio multidisciplinarnog pristupa jer je evidentno da u Srbiji i Bosni i Hercegovini, kao i zemljama okruženja, ovo zanimanje nije prisutno u nomenklaturi već pojedini stručnjaci pružaju usluge pri udruženjima i savjetovalištim iz domena privatne prakse.

Američka art-terapijska asocijacija (*American Art-Therapy Association*, AATA) je 2017. godine dala konciznu i širu definiciju art-terapije kao integrativne profesije mentalnog zdravlja i ljudskih usluga koja obogaćuje živote pojedinca, porodica i zajednica kroz aktivno stvaranje umjetnosti, kreativni proces, primijenjenu psihološku teoriju i ljudsko iskustvo unutar psihoterapeutskog odnosa (*American Art-Therapy Association*, 2017).

Cilj ovog rada je da ukaže na značaj primjene tehnika art-terapije u obrazovnim i zdravstvenim institucijama što ćemo da prezentujemo uvidom u dostupnu literaturu, praktičnim primjerima i iskustvima koje predstavljamo u ovom radu.

Nakon stotinu godina od početka nezaustavljive ekspanzije ove profesije neophodnost je da se art-terapija uvrsti kao dijagnostička i terapijska procedura u zdravstvenim i obrazovnim institucijama.

Istoriijat primjene tehnika art-terapije

Počeci primjene art-terapije kod nas nisu precizno određeni. Hudolinov Psihijatrijsko-psihološki leksikon iz 1968. godine, definiše terapiju igrom (ludoterapija) kao dosta primjenjivanu metodu dijagnostike i liječenja u dječijoj psihijatriji, te isti leksikon objašnjava pojam *Play therapy* kao opšti naziv za terapiju igrom (Hudolin, 1968). Sredinom prošlog vijeka, britanski dječiji psiholog i psihoterapeut Margaret Lowenfeld razvija Svjetsku tehniku – *World Technique*, terapiju koja koristi pijesak i minijature figure. Prvobitno je primjenjuje na djeci uzrasta od četiri godine do kasne adolescencije (Lowenfeld, 1979). Inspirisana Lowenfeldovom Svjetskom tehnikom, jungianska analitičarka Dora Kalff je ovu metodu dalje razvila u radu sa djecom i nazvala je *Sandplay* terapija (Kalff, 1980). Sandplay terapija je danas veoma aktuelna u svijetu Ekspresivne art terapije i primjenjuje se kod odraslih osoba koja imaju traumatična iskustva, poput zlostavljanja ili zanemarivanja. Status pionirskih osnivača art-terapije imaju amerikanka Margaret Naumburg, koja je tvorac dinamički orijentisane art-terapije i austrijanka Edit Kramer koja veći dio života boravi u Sjedinjenim Američkim Državama radeći sa djecom i adolescentima. Kramer je inspirisana Frojdom, pri čemu njen pristup „umjetnost kao terapija“ naglašava intrinzičan terapeutske potencijal u toku stvaranja i centralnu ulogu koju odbrambeni mehanizam sublimacije igra u ovom trenutku (Vick, 2003; Rubin, 2005).

Razvoj art-terapije se dešavao u sanatorijumima što nam daje primjer britanskog umjetnika i edukatora Adriana Hila, koji je opisao značaj slikanja dok se oporavljao od tuberkuloze u sanatorijumu (Rubin, 2010). Prvobitno su art-terapeuti radili na

odjelima sa okupacionim terapeutima što je često dovodilo da se ove profesije poistovjećuju (Edwards, 2004). Sredinom 1970-tih godina, Helen Landgarten je inicirala ideju art-terapeuta kao primarnog terapeuta koji nosi odgovornost i radi kao ravnopravan član osoblja pri klinici (Junge, 2010). Povećana primjena tehnika art-terapije u zapadnom svijetu je evidentna tokom kriznih situacija poput pandemije COVID-19. Pregled malobrojnih iskazivanja o efikasnosti intervencija koje su zasnovane na primjeni umjetnosti ukazuje na potrebu provođenja kvantitativnih studija koje će uzeti u obzir kulturološku i organizacionu osjetljivost (Havteen-Franklin, i sar., 2020).

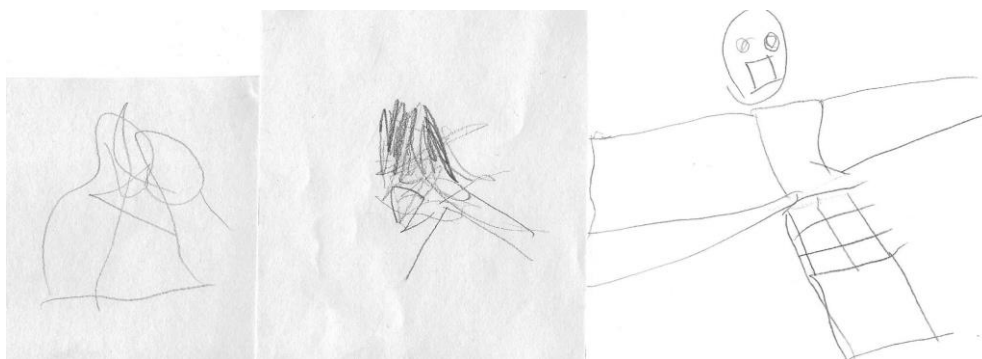
Kada analiziramo terapijske, rehabilitacijske i edukacijske okolnosti kod nas, možemo identifikovati da art terapija nije prepoznata niti uvrštena u nomenklaturu zanimanja pri zdravstvenim i obrazovnim institucijama u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Mnoge zemlje našeg okruženja su suočene sa sličnim stanjem, te su malobrojni stručnjaci registrovani u Velikoj Britaniji ili drugim evropskim zemljama (Ivanović i sar., 2014).

Mnogo je tehnika koje se mogu primijeniti u art-terapiji. Prema Škribina (2013), tehnike art terapije zasnovane su na činjenici da svaka individua, bez obzira da li je ona umjetnički obrazovana ili nije, posjeduje latentnu sposobnost vizualiziranja unutrašnjih sukoba.

Najučestalije tehnike su: crtanje, slikanje, kolaž, vajanje, muzika, dramsko-scenska ekspresija, biblioterapija, ples i pokret. Tendencija je na kombinovanju tehnika i modaliteta uz primjenu savremenih multimedija i art terapije potpomognute računarima (Buchalter, 2009).

Izražavanje djece sa intelektualnim teškoćama

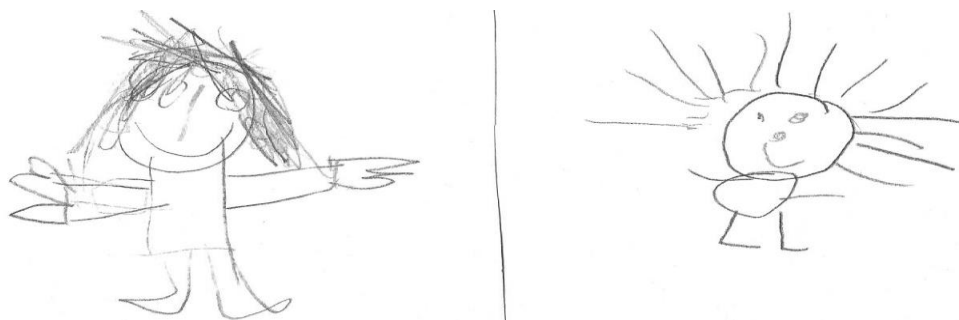
Pri JU Centar „Zaštiti me“ Banja Luka, više od dvije decenije se realizuju časovi likovnog vaspitanja sa djecom koji imaju umjereno i teže oštećenje intelektualnog funkcionisanja. Učenici su razvrstani po kalendarskom uzrastu u nivoe obrazovanja a intelektualna ometenost je najčešće udružena sa Down sindromom, autizmom, nerazvijenim govorom, rijetkim sindromima, emocionalnim poremećajima i drugim razvojnim smetnjama. Edukativni tretman djece sa umjerenim intelektualnim oštećenjem popraćen je otežanom komunikacijom, te je likovno izražavanje medij koji pomaže da se iskažu emocionalne, kognitivne i grafomotorne sposobnosti. Crtež djeteta sa umjerenom intelektualnom ometenošću nije u skladu sa Pijezeovim (1996) stadijumima razvoja djeteta. Evidentna su značajna odstupanja od uzrasta djece tipičnog razvoja ali i unutar same grupe što je neophodno precizno identifikovati, te pristupiti svakom djetetu u skladu sa njegovim trenutnim sposobnostima u cilju podsticanja daljeg razvoja. Lowenfeld i Brittain (1964) ističu da je veliki dijapazon individualnih razlika u jednom razredu uzrokovan različitim koeficijentom inteligencije a da je umjetnost odraz sveukupnog razvoja djeteta. U tom slučaju, dolaze do izražaja dječiji crteži koji se mogu posmatrati kao projekтивно i dijagnostičko sredstvo. Slike 1, 2 i 3 prikazuju crteže djece sa umjerenim intelektualnim funkcionisanjem, koji za potrebe ovog rada, nisu studija slučaja već samo argumentovani prikaz tretmana defektologa sa edukacijom praktičara ekspresivne art terapije.

Slika 1. Crtež čovjeka na uzrastu 9,5 g., 10,5 g. i 11,5 g.
Figure 1. Drawing of a man at the age of 9.5 years, 10.5 years and 11.5 years old.

Tokom tri godine, na početku školske godine, učenica sa umjerenim intelektualnim funkcionisanjem uzrasta 9,5 g., 10, 5 g. i 11,5 g. je predstavljala crtež čovjeka, što je rezultiralo sa progresom koji je evidentan na Slici 1. Vremenski period između tri crteža na Slici 1, popraćen je prevashodno vježbama: grafomotorike, koordinacije oko-ruka, usmjeravanja vizuelne pažnje, doživljaja tjelesne cjelovitosti, imenovanja dijelova tijela i ispoljavanjem emocija. Grafomotorne sposobnosti smo vježbali primjenjujući različite likovne materijale, dajući djetetu fleksibilniji pristup izboru i promjeni materijala.

Slika 2 pokazuje crteže dvije djevojčice sa Down sindromom uzrasta 13,5 g., koje pohađaju isti razred, imaju različit koeficijent inteligencije u okviru umjerenog intelektualnog funkcionisanja kao i različite sposobnosti apstrahovanja.

Slika 2. Crtež ljudske figure dvije vršnjakinje sa Down sindromom, 13,5 g.
Figure 2. Drawing of the human figure of two girls of the same age with Down syndrome, 13.5 years old.

Uočavanjem detalja na Slici 2 možemo identifikovati razlike, te je bilo neophodno prilagoditi radne listove i druge zadatke za ove dvije djevojčice. Djeca sa Down sindromom imaju izraženu emocionalnost, sklonosti ka radu u grupi, razigranosti, spontanosti i imitaciji, te su sa njima primjenjive različite tehnike art-terapije.

Slika 3. Crteži djevojčice sa autizmom 11,5 g.
Figure 3. Drawings of a girl with autism, 11.5 years old.

Djeca sa poremećajem iz autističnog spektra koja su u okvirima umjerenog intelektualnog funkcionisanja često nemaju sposobnost predstavljanja crteža ljudske figure, dok neka djeca sa istom dijagnozom imaju afirmativne crteže. Slika 3 pokazuje dva crteža na kojima je izražena sposobnost uočavanja detalja i ispoljavanja emocija. Crtež djece sa autizmom je često i komunikacijsko sredstvo kojim izražavaju svoje potrebe i emocije.

Art Brut Studio

Termin *Art brut* uvodi francuski umjetnik Jean Dubuffet, slikar, grafičar i vajar, kada je nakon II svjetskog rata počeo da skuplja radove psihijatrijskih pacijenata i drugih stvaralaca koji nisu imali umjetničko obrazovanje. Za Dubuffeta, kultura je bila neprijatelj prave kreativnosti, te su radovi ovih umjetnika reprezentovali umjetnost u svom najsirovijem i najčistijem stanju (Edwards, 2004). Inspirisan tom idejom likovni umjetnik Goran Stojčetić, osnivač Udruženja *Art brut Serbia* predložio je saradnju Dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju Vojnomedicinske akademije u Beogradu, te je u martu 2015.g. Art brut studio i zvanično započeo sa radom.

Nastojeći da pomognemo našim pacijentima u Dnevnoj bolnici decenijama unazad primjenjujemo kreativne aktivnosti kao sastavni dio procesa rada. Specifičnost naše bolnice je postojanje galerije u kojoj su izlagali mnogobrojni slikari u proteklom periodu. Krajem 1989.g profesorka Gordana Mandić Gajić uvela je art terapiju sa grupnom analizom crteža u raspored Dnevne bolnice (Mandić-Gajić, 2013). Atmosfera koja je uvažavala kreativna ispoljavanja kao važne komponente identiteta čovjeka doprinjela je uvođenju Art brut studija u program rada.

Princip rada u okviru Dnevne bolnice bazira se na integrativnom pristupu liječenju pacijenata i sadrži pored farmakoterapije, individualnu i grupnu psihoterapiju, okupaciono-radnu terapiju, art terapiju sa grupnom analizom radova, posjete muzejima, galerijama, biblioterapiju, zdravstveno prosvjećivanje i organizovanje

zabavno edukativnih aktivnosti od strane samih pacijenata. Aktivnosti u sklopu Art brut studija održavaju se jednom nedeljno sa pacijentima dnevne bolnice. Pored toga, postoji i rad sa pacijentima koji dolaze u Klub liječenih psihoza što se takođe odvija jednom nedeljno. Poseban vid rada uključuje organizaciju koncerata klasične muzike u prostorijama Dnevne bolnice u okviru projekta Klasika u poseti, koji su najčešće kombinovani sa likovnim izražavanjem.

Voditelji aktivnosti Art brut studija su umjetnik i psiholog. Aktivnosti u Art brut studiju odvijaju se kroz individualni rad gdje svako ima svoj papir i crta za sebe i grupni oblik rada kroz zajedničko crtanje na tabli, nekoj podlozi ili zidu. U oba slučaja primjenjuje se psihološka analiza procesa i produkta rada. Rad najčešće započinje zadatkom vezanim za likovno izražavanje koji je nedovoljno strukturisan kako bi ostavio prostor za različitost odgovora. Većini pacijenata takav zadatak predstavlja novu situaciju za koju ne postoji jedno moguće rješenje ili mogućnost kopiranja, već zahtijeva snalaženje, oslanjanje na sopstvene resurse i pruža mogućnost velikog broja individualnih izraza. U stvari, svaki zadatak predstavlja neku vrstu eksperimenta u kom se proučava reakcija na nepoznato. U zaštićenom okruženju opserviramo individualne strategije izlaženja na kraj sa novom situacijom. Veoma je vjerovatno da se na sličan način pacijenti ponašaju i u nepoznatim situacijama u svom životu. Kroz odnos prema nepoznatom saznajemo mnogo o ličnosti, karakteristikama, osobenostima, mehanizmima odbrane, stavovima, ranijim stresovima i reakcijama na njih. Zadaci uključuju aktivnosti koje svakodnevno obavljamo namjerno i nenamjerno, najčešće neplanski, vezane za grafomotorno ispoljavanje. To može biti žvrljanje po papiru bez svjesne odluke da se nešto konkretno nacrti npr. brzo povlačenje linija, crtanje zatvorenih očiju, šaranje objema rukama, crtanje preko indiga, cjepkanje papira, pravljenje otisaka zgužvanim papirom umočenim u tuš, sijenčenje preko neke podloge... Praktično, zadaci se mogu prilagođavati u zavisnosti od karakteristika ljudi sa kojima se radi, dostupnosti art materijala i kreativnosti terapeuta. Veoma često zadaci se povezuju sa temama sa grupne psihoterapije i primjećanim problemima, otporima ili zastojima kako bi se oni osvijestili, prevazišli i kako bi se otvorio put daljem liječenju.

Većini ljudi nova situacija, sa zadatkom koji treba biti riješen, i pored obavještenja da su sva rješenja dobrodošla i da nema tačnih ili pogrešnih, manje ili više poželjnih odgovora, budi nesigurnost, otvara unutrašnje ranjivosti, reaktivira stare strahove vezane za situaciju procjenjivanja. Postaje evidentno koliko je svaki pacijent u stanju da uđe u fazu improvizacije koja je povezana sa kapacitetom za igru (Goren Bar, 2017). Ono što zapažamo je način na koji svako izlazi na kraj sa svojom anksioznošću. Najčešće ljudi, naročito mlađe generacije, posežu za telefonima pokušavajući da na internetu nađu moguće rješenje; neki se bune, protestuju omalovažavajući samu tehniku, pravdavajući se da nisu crtali još od školskih dana, da ne znaju da crtaju, da su to drugi radili za njih; neki se sjećaju loših iskustava iz ranijih situacija crtanja u vrtiću ili školi, neuspjeha ili komentara koje su doživljavali; neki su potpuno blokirani, paralisani, plaše se procjenjivanja, posebno od strane psihologa. Svaki od tih mogućih odgovora analizira se tokom samog nastanka, povezuje sa sličnim reagovanjima i pospješuje novi odgovor. Za vrijeme rada dobijaju instrukcije od strane slikara vezane

za mogućnost likovnog izražavanja, te se pruža prilika za promjenu iskustva vezanog za lošu samoprocjenu.

U trenutku kada se suoče sa nestrukturisanim sadržajem kroz rad sa psihologom i slikarom pospješuju se promjene na planu načina percipiranja i pristupa zadatku: zapažanje detalja, obraćanje pažnje na vrstu upotrijebljenih linija, izraz, jačinu pritiska, mijenjanje perspektive; na planu kognitivnog procesiranja: analitičnost, uopštavanje, rješavanje problema, kombinatorika; na planu emocionalnog reagovanja: suočavanje sa neizvjesnošću, frustracijom, anksioznošću. Trenutak kada se u nestrukturisanom sadržaju pronađe smisao i krene sa uobličavanjem praćen je olakšanjem i osjećajem zadovoljstva. Kada svi završe sa radom obavlja se psihološka analiza. Svako pred grupom obrazlaže svoj rad, opisuje osjećanja i u dijalogu sa psihologom, umjetnikom i drugim članovima grupe povezuje to saznanje sa svojim iskustvom.

U grupnim oblicima rada kada svi učestvuju u stvaranju zajedničkog produkta, tenzija na početku je manja jer fokus nije toliko na pojedincu. Veoma lako zapažamo karakteristike funkcionisanja grupe, atmosferu, dinamiku, kohezivnost ili kompetetivnost, odbrambene stilove.

Analizom primjećених efekata uočili smo da su faktori art-terapijskih tehnika koji pomažu u rješavanju problema naših pacijenata: smanjenje napetosti i anksioznosti, uspostavljanje boljeg kontakta sa sadašnjim trenutkom, činjenica da se apstraktni pojmovi mogu vizuelno izraziti i opservirati, doživljena promjena naučenog odgovora na nepoznatu situaciju i sopstvene mogućnosti izražavanja, povećanje psihološke fleksibilnosti. Uvidi do kojih se dođe povezuju se sa psihoterapijskim radom na grupnoj i individualnoj terapiji i time se pospješuje proces rješavanja psiholoških problema. Pored terapijskog efekta, dobijamo dodatne informacije o pacijentima koje mogu biti od koristi u dijagnostičkom sagledavanju njihovih simptoma.

Crtež se pokazao veoma značajnim i kao komunikacijsko sredstvo posebno kada su u pitanju osobe sa težim psihijatrijskim oboljenjima koji su članovi Kluba liječenih psihoza. Da ne bi sve ostalo samo na nivou opšteg utiska planiramo da u narednom periodu sprovedemo evaluaciju efekata kako bi imali objektivnije pokazatelje efikasnosti primjene metoda art terapije i razmotrili mogućnosti daljeg razvoja Art brut studija.

Zaključak

U prethodnom dijelu ovog rada dali smo osvrt na autore koji su postavili temelje razvoju art-terapije, površno smo dali prikaz moguće primjene tehnika u radu sa učenicima umjerenog intelektualnog funkcionisanja i predstavili rad Art Brut studija pri VMA. Iznesena razmatranja ukazuju na potrebu istraživanja uticaja art-terapije na polju obrazovanja, vaspitanja, dijagnostike i rehabilitacije širokog spektra klijenata kojima može biti od značajne koristi. Informisanje stručnjaka iz srodnih naučnih disciplina o značaju primjene art-terapijskih tehnika može biti inspirativno i korisno za stručno i naučno utemeljenje ove discipline kao obaveznog vida terapijske prakse. Stavove klijenata koji su koristili art-terapijske radionice je neophodno istražiti radi utvrđivanja koja je tehnika i modalitet najprihvatljiviji za specifične grupe.

U našim okolnostima, neophodno je istražiti gdje se i u kojem obliku primjenjuju art-terapijske tehnike, jesu li identifikovani njeni učinci i procesi promjene od strane klijenata i praktičara, te kako se ispoljavaju.

Literatura

- American Art-Therapy Association. (2017). Očitano: 20. 04. 2022. Preuzeto: (https://www.arttherapy.org/upload/2017_DefinitionofProfession.pdf).
- Buchalter, S. I. (2009). *Art Therapy Techniques and Applications*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Edwards, D. (2004). *Art Therapy*. London: SAGE Publications Ltd.
- Goren-Bar, A. (1997). The Creation Axis in Intermodal Expressive Therapies. *The Arts in Psychotherapy*. 24(5). pp 411- 418. USA: Elsevier Science, Ltd.
- Havsteen-Franklin D., Tjasink, M., Kottler Wintter, J., Grant, C. & Kumari, V. (2020). Arts-Based Interventions for Professionals in Caring Roles During and After Crisis: A Systematic Review of the Literature. *Frontiers in Psychology*. 11:589744. doi:10.3389/fpsyg.2020.589744
- Hudolin, V. (1968). Psihijatrijsko - psihološki leksikon. Zagreb: Panorama.
- Ivanović, N., Barun, I. i Jovanović, N. (2014). Art terapija - teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija* 42(3). Zagreb: Medicinska naklada d.o.o. str. 190 – 198.
- Junge, M. B. (2010). *The Modern History of Art Therapy in the United States*. Springfield, IL: Charles C Tomas Publisher LTD.
- Kalff, D. M. (1980). *Sundplay: A Psychotherapeutic Approach to the Psyche*. Santa Monica, CA: Sigo Press.
- Lowenfeld, M. (1979). *The World Technique*. London: Allen and Unwin LTD.
- Lowenfeld, V. & Brittain, W. L. (1964). *Creative and Mental Growth*. New York: Macmillan Company.
- Mandić-Gajić, G. (2013). Group art therapy as adjunct therapy for the treatment of schizophrenic patients in day hospital. *Vojnosanitetski Pregled*; 70(11): 1065–1069. doi: 10.2298/vsp1311065m.
- Piaget, J. & Inhelder, B. (1996). *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prinzhorn, H. (1972). *Artistry of the Mentally Ill*. New York: Springer Science+Business Media.
- Rubin, A. J. (2005). *Child Art Therapy, 25th Anniversary Edition*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Rubin, A. J. (2010). *Introduction to Art Therapy: Sources & Resources*. New York, NY: Routledge.
- Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost*. Zagreb: Veble commerce.
- Vick, M. R. (2003). A Brief History of Art Therapy. In Malchiodi, C. A. (Ed.), *Handbook of Art Therapy* (pp. 5-15). New York, NY: Guilford Press.

EXPERIENCES OF APPLYING ART THERAPY TECHNIQUES IN WORKING WITH CLIENTS IN EDUCATIONAL AND HEALTH INSTITUTIONS

Tanja Čolić^{1,2}, Tatjana Stojanović³

¹Center "Zaštiti me", Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

²School of Applied Medical Sciences Prijedor, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

³Clinic for Psychiatry, Military Medical Academy, Belgrade, Serbia

Abstract: *Art therapy is shaped by psychotherapy and art. In Western countries, there has been continuous progress since its appearance in the middle of the twentieth century, and it is in unstoppable expansion under the influence of various movements, predominantly in psychology and art. It is specific because it gives focus to the individual versus the work of art and the therapist present. It is an integral part of psychotherapeutic practice, using art as a means of expression and communication. It releases creativity, stimulates emotions, and can be applied individually or in groups. Although it originated in mental hospitals, over time its application has been accepted in institutions with a population of different ages: from kindergarten to nursing home. Art therapy has a wide range of applications with clients who may have various health problems (mental disorders, disabilities, chronic diseases) as well as marginalized groups, migrants, people who have survived various natural disasters, been exposed to war or other traumatic experiences. The profession of art therapist is not present in the nomenclature of occupations in our country. There is a tendency to improve in the field of art therapy where it is extremely important to have professional experience and therapeutic competencies. The aim of this paper is to point out the importance of applying art therapy techniques in educational and health institutions. Throughout the last few years, artistic expressions of clients involved in educational process, that have intellectual disabilities, autism, speech disorders, motor skills disorder, Down syndrome; have been gathered. These artistic expressions have pointed out their capabilities and emotions. We will present the art project Art Brut Studio, which is being realized at the Day Hospital of the Clinic for Psychiatry of the Military Medical Academy Belgrade in cooperation with the association Art Brut Serbia. Finally, positive effects of techniques used in art-therapy which we present in this article refer to the need for thorough research for the purpose of developing this discipline in health and educational institutions.*

Key words: *art therapy, creativity, clients, application, therapist*